

Jubileusz Profesora Jiřego Roháčka PhDr., CSc.

21. zasedání k problematice sepulkrálních památek,
Praha, 3.–4. listopadu 2022.

Dwudziesta pierwsza konferencja z cyklu „Epigraphica & Sepulcralia” powiązana była z Jubileuszem Jiřego Roháčka z Ústav dějin umění Akademie věd ČR, pomysłodawcy cyklicznych, organizowanych bowiem od ponad 20 lat, spotkań interdyscyplinarnych, który w tym roku obchodził 60. urodziny. Współpracownicy Profesora nie tylko wyręczyli Jubilata w przygotowaniu kolejnego spotkania, ale zadbali o wcześniejsze wydanie prezentowanych podczas tegorocznego spotkania referatów — w Księdze Pamiątkowej: *13. Epigraphica & Sepulcralia. Georgio Roháček sexagenario oblata*¹. Została ona wręczona podczas popołudniowej uroczystości pierwszego dnia konferencji wraz z oryginalnym, symbolicznym prezentem — patchworkową kołdrą i takąż poduszką, gdyż Profesor znany jest z pracy do późnych godzin wieczornych w siedzibie Ústavu.

Jiří Roháček, absolwent studiów historycznych oraz archeologicznych Filozofickej Fakulty Uniwersytetu Karola w Pradze, a także historii sztuki w Instytucie Teorii i Historii Sztuki Akademie věd České Republiky, pierwszą konferencję z cyklu zorganizował w roku 2000! Tom konferencyjny pod redakcją Dalibora Pixa i J. Roháčka, zawierający referaty wygłoszone w latach 2000–2004, ukazał się w 2005 r. nakładem wydawnictwa „Artefactum” (ÚDU AV ČR).

Tematyka konferencyjnych wystąpień od początku dotyczyła pamątek epigraficznych dawnych epok, zachowanych w przestrzeni publicznej, ale i prywatnej Europy Środkowej. Epigrafikę zawsze traktowano tu jako osobny problem badawczy, świadectwo pamięci oraz narzędzie komunikacji społecznej, nie zaś jako naukę pomocniczą. Drugim nurtem skupiającym uwagę badaczy była sztuka nagrobkowa oraz towarzyszące monumentom *mortis et memoriae* pamiatki epigraficzne. W kręgu zainteresowań uczestników interdyscyplinarnych spotkań pozostawały też miejsca pochówków w przestrzeni publicznej, a także zagadnienia prawno-liturgiczne związane z grzebaniem szczątków zmarłych. Pomysłodawca konferencji pragnął stworzyć forum dla badaczy różnych specjalizacji nie tylko z Czech, ale szerzej, z całej Europy Środkowej, zajmujących się epigrafiką oraz problematyką rzeźby nagrobkowej i innych materialnych artefaktów wytworzonych w celu zachowania pamięci o zmarłych. Interdyscyplinarny charakter spotkań sprawił, że kolejne konferencje gromadziły nie tylko historyków sztuki oraz historyków, ale i przedstawicieli innych dyscyplin, m.in. archeologów referujących wyniki eksploracji grobów coraz nowocześniejszymi metodami. Pojawiły się także nowe problemy badawcze — zagadnienia architektoniczne związane zarówno z lokalizacją pamątek epigraficznych — wewnątrz świątyn i klasztorów, w przestrzeni publicznej czy prywatnej, jak również kwestie rewitalizacji nagrobków i cmentarzy w miastach i mniejszych ośrodkach w XIX i XX w.

Programy sesji oraz zawartość jedenastu tomów „Epigraphica & Sepulcralia” (w opracowaniu znajdują się te z wydarzeń zorganizowanych w latach 2019 i 2021), w tym jubileuszowego *Georgio Roháček sexagenario oblata*, dowodzą, że praskie spotkania, planowane trady-

¹ Red. D. Vrána, J. Marešová, J. Chlíbec, K. Uhlíková, Praha 2022, ss. 455.

cyjnie na przełom października i listopada, taką międzynarodową platformą wymiany myśli dla badaczy reprezentujących różne dyscypliny nauki stały się bezsprzecznie.

W praskim Akademickim Centrum Konferencyjnym (zarządzanym przez Filosofický ústav, Sociologický ústav oraz ÚDU AV ČR) w ciągu ponad 20 lat wyniki swoich badań przedstawiło około 150 uczonych z Czech, Austrii, Niemiec, Polski, Słowacji, Węgier, którzy wygłosili ponad 250 referatów (247 zostało opublikowanych). Przytoczone dane świadczą o rozmachu przedsięwzięcia, a jeśli wziąć pod uwagę pionierski charakter wielu zaprezentowanych tu osiągnięć, to tym większe uznanie musi budzić cały projekt. O nieustającym zainteresowaniu tematyką świadczy powiększające się grono uczestników, ale i nowe poruszane zagadnienia obejmujące problematykę dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych pamiątek sepulkralnych, jak również sztukę nagrobną innych — pozachrześcijańskich — wyznań, tj. judaizmu i islamu, a nawet kultury starożytnego Egiptu (w pokonferencyjnych tomach od roku 2015).

Jubileuszowy tom był powiązany z konferencją, która odbyła się w dniach 3–4 listopada 2022 r. Znalazły się w nim 22 artykuły, a także *Laudatio* nestora czeskich mediewistów profesora Ivana Hlaváčka (rocznik 1931). Opublikowano też wspomnienie kolegi Jubilata z ÚDU Jana Chlíba *Per sepulchra ad astra* oraz bibliografię prac J. Roháčka zebraną przez Veronikę Ježkovą (s. 29–45).

Konferencję otworzył dyrektor ÚDU profesor Tomáš Winter, który winał Jubilatowi osiągnięć naukowych i organizacyjnych oraz (przede wszystkim) wytrwałości w pracach edytorskich realizowanych od ponad 20 lat. Laudację wygłosił profesor Hlaváček, który w erudycyjnym wystąpieniu podkreślił zalety Jubilata i życzył kolejnego jubileuszu za co najmniej 20 lat, gdyż jak stwierdził „Šedesátiny nejsou dnes žádné stáří (něco málo o tom vim). Milý Jiří, blíží se Váš střední věk, tak at’ Vám jeho prožívání prosvětluje ve společnosti epigrafických studií ve zdraví další léta”².

Najobszerniejszą tematycznie sekcję *Christiana* otworzył Pál Lövei (Research Centre for the Humanities, Budapeszt), który przedstawił problematykę ponownego wykorzystania nagrobków i płyt nagrobnych (bądź ich elementów) z czasów rzymskich na terytorium średniowiecznych Węgier (*The Reutilisation of Roman Gravestones in Medieval Hungary*). Część z nich została spożytkowana właśnie jako elementy średniowiecznej sztuki sepulkralnej, a inne uzyskały zupełnie nowe przeznaczenie — fragmenty nagrobków służyły za obramienia drzwi, otworów okiennych czy elementy zdobnicze wewnątrz świątyń. Ioan Albu (Universitatea Lucian Blaga, Sibiu) prześledził koncepcje i funkcje funeralnych napisów umieszczonych na różnego rodzaju pamiątkach sepulkralnych władców i przedstawicieli wyższych warstw społecznych z terenu Węgier, Wołoszczyzny i Mołdawii (*Memoria digni: On the Epigraphic Formulary of Funerary Monuments in Medieval Hungary, Wallachia and Moldavia*). Porównawcze badania pozwoliły na ustalenie formuł formularza epigraficznego zawierającego takie wyznaczniki jak: imiona, tytuły, epitety określające zmarłych i zmarłe, gdyż w kręgu jego zainteresowań znalazły się także *monumenta mortis* królowych, księżnych i księżniczek oraz żon przedstawicieli władzy na wspomnianych terytoriach.

Bogusław Czechowicz (Ústav historických věd, Fakulta filozoficko-přirodovědecká Slezská Univerzita v Opavě) przeanalizował kilkadziesiąt epigraficznych świadectw znajdujących się na zabytkach architektury z końca średniowiecza i początku renesansu, próbując znaleźć analogie stylowe zarówno wewnątrz badanej grupy, jak i w kontekście europejskim (*Epigrafický archaismus versus primitivismus. Několik poznámek ke vztahu epigrafiky a architektury na konci středověku*). Uznał, że świadectwa te były nie tylko nośnikami informacji, ale miały

² Sześćdziesiąte urodziny to nie jest żadna starość (coś o tym wiem). Drogi Jerzy, zbliża się Twój wiek średni; życzę, byś przeżywał kolejne lata w zdrowiu w towarzystwie studiów i społeczności epigraficznej (tłum. O.M.P.).

również walor estetyczny, a ich forma uzależniona była od przyjętego przez twórcę/zleceniodawcę stylu, ale też od obiektywnych ograniczeń. Te ostatnie wiązały się z miejscem umieszczenia napisu (np. portal, nagrobek, kolumna).

Juraj Šedivý (Katedra archívnictva a pomocných vied historických Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Bratislava) zgromadził informacje o średniowiecznych pamiątkach epigraficznych z Bratysławy, począwszy od XIII do końca XV stulecia i zaprezentował je na tle epigraficznych świadectw pochodzących z terenu obecnej stolicy Słowacji od czasów młodszej epoki żelaza (*Nápisová kultúra Bratislavy v ranom a vrcholnom stredoveku*). Przełomem w kulturze epigraficznej miasta była połowa XIII stulecia, gdy pismo od symbolu, prywatnego atrybutu władców (pieczęci), zostało implementowane do przestrzeni publicznej poprzez rozwój mennictwa (od XIV w. monety mają napisy), sztuki nagrobkowej (kościół) i zdobniczo-malarskiej (dekoracje wnętrz i fasad świątyń i budynków miejskich).

Klára Benešová (Ústav dějin umění AV ČR) podjęła udaną próbę interpretacji stylistycznej i programowej fragmentu kamiennej rzeźby Madonny z napisem „Omylostywa” odkrytej w Sazawie podczas badań archeologicznych prowadzonych w latach 1960–1970, a pochodzącej z miejscowego klasztoru benedyktyńskiego (*Kamenná socha Madony s nápisem — výzva nejen pro epigrafiky*). Zarówno umiejscowienie figury we wnętrzach klasztoru, jak i napis umieszczony na cokole stanowią zagadkę badawczą, gdyż zachowało się niewiele przesłanek pozwalających na zrekonstruowanie wyglądu tego dzieła sztuki i napisu. Badania porównawcze wskazały na jego powstanie około 1400 r., zaś napis być może nawiązywał do treści maryjnej antyfony znanej w czeskiej wersji językowej od połowy XIV stulecia.

Miroslav Čovan (Ústav cudzích jazykov JLF, Univerzita Komenského, Martin) przedstawił spuściznę epigraficzną jednego z głównych miast Šariša — Bardejova leżącego w pobliżu granicy z Polską (*Epigrafia a jej prínos pre prozopografický a archívny výskum na príklade osobnosti z Bardejova v 16. a v 17. storočí*). Rozwój epigrafiki miejskiej nastąpił tu w XVI w., na co wpływ miało utworzenie protestanckiej parafii oraz założenie miejskiej szkoły i drukarni — obydwie instytucje związane były z szerzeniem się idei protestantyzmu w regionie Šariša. Przeanalizowano obecne w przestrzeni publicznej świadectwa epigraficzne (na murach świątyni, ratuszu, szkole) oraz źródła archiwalne, co pozwoliło na zidentyfikowanie (na podstawie rachunków miejskich) twórców napisów (pochodzących z Włoch murarzy) oraz ich zleceniodawców (m.in. pastorów Michala Radašina i Abraháma Christianiego, rąjcy Jána Farša, Jakuba i Jana Hueberovců), a także ustalenie wysokości kwot przeznaczanych na tę działalność.

Olga Miriam Przybyłowicz (IAE PAN Warszawa, Ośrodek Historii Kultury Materialnej Średniowiecza i Czasów Nowożytnych) omówiła wydatki norbertanek na Zwierzyńcu na pogrzeby (*Wydatki norbertanek na Zwierzyńcu na pogrzeby i nagrobki z najstarszych rachunków klasztornych 1662–1679*). Koszty pogrzebu zakonnicy i odprowadzanej z tej okazji mszy świętej wynosiły w drugiej połowie XVII w. od 13 zł i 15 gr do 23 zł i 15 gr. Wydatki na uroczystości pośmiertne ksieni sięgały natomiast kilkuset złotych. Koszt nagrobków i trumienek srebrnych na relikwie do świątyni norbertanek stanowił poważną kwotę w budżecie konwentu będącego w latach sześćdziesiątych XVII w. w trudnej sytuacji materialnej (po potopie szwedzkim). Pod koniec grudnia 1664 r. na trzy nagrobki marmurowe przeznaczono 241 zł i był to najwyższy jednorazowy wydatek w kategorii „ozdoba i renowacja świątyni” od rozpoczęcia prowadzenia zapisów i jeden z wyższych w tym okresie.

Martina Hrdinová (Masarykův ústav a Archiv AV ČR) skonfrontowała informacje o nagrobkach i epitafiach osób świeckich w kościele zakonnym, odnotowane w nowożytnych rękopisach augustianów trzewickowych w Domažlicach, m.in. Liber benefactorum Ecclesiae 1680–1735 (kodeks przechowywany w Narodowym Archiwum w Pradze), z obecnym stanem zachowania zabytków w tej samej świątyni (*Středověké sepulkrálie kláštera obutých augustiniánů v Domažlicích očima barokních klášterních historiografů*). W źródłach wzmiankowano

o trzynastu takich monumentach, w tym trzech średniowiecznych (dwóch z XV i jednym z przełomu XV/XVI w.). Dotarcie do płyt nagrobnych nie należało do łatwych zadań, ponieważ część z nich została zastawiona barokową nastawą ołtarza. Problemy nastęrczała również identyfikacja pozostałych fragmentów płyt nagrobnych, tak ze względu na ich stan zachowania, umiejscowienie, jak i zapis w źródle, gdyż nazwiska średniowiecznych benefaktorów pochowanych w kościele opisano w nowożytnym źródle z omyłkami.

Milan Hlinomaz (Praha) i Ján Trnka (Oddělení rukopisů a starých tisků Jihočeska vědecká knihovna Zlatá Koruna) przeanalizowali treści programowe i stylistykę obrazu dedykowanego opatowi cysterskiemu Hermannowi Kurtzowi z klasztoru w Vyšším Brode w 50. rocznicę urodzin (*Glorifikační obraz vyšebrodského opata Hermanna Kurtze*). Rokokowy obraz namalowany został w 1773 r. Motyw medalionu i napis na znajdującą się w środku na filakterii (banderoli będącej motywem dekoracyjnym w formie wstęgi) uczyniony złotą majuskułą nawiązywał do treści i przedstawięń zawartych w *Mundus symbolicus* autorstwa opata Filippo Picinellogo z konwentu augustianów w Mediolanie wydanego w 1729 r.

Jan Oulík (Charita Česká Republika) poświęcił uwagę wspomnieniom Františka Jana Vaváka, zmarłego w 1816 r. samouka, ludowego kronikarza, kartografa i urzędnika ze wsi Milčice pod Nymburkiem (*Putování „Vavákovskou” krajinou*). W swoich pamiętnikach opisał on wiele średniowiecznych i renesansowych nagrobków z okolicznych kościołów, które nie przetrwały do naszych czasów lub zachowały się częściowo, czasami w nienajlepszym stanie. Opis Vaváka jest więc cennym źródłem historycznym umożliwiającym identyfikację fragmentów nagrobnych płyt bądź odczyt epitafiów na zniszczonych monumentach pozostałych *in situ* bądź przechowywanych w muzeach.

Jan Chlíbec (Ústav dějin umění AV ČR) zaprezentował epitafia oraz nagrobki wystawione Włochom zmarłym na ziemiach czeskich w dobie renesansu (*Náhrobky a epitafy Italů žijících v českých zemích v období 1500–1620*). Zachowało się ich jedenaście, z czego zaledwie cztery to przedstawienia figuralne zmarłych. Większość z nich — osiem — znajduje się w Pradze. Chlíbec zwrócił uwagę, iż do tej pory w literaturze przedmiotu nie przykładano przy analizie tego typu monumentów należytej, jego zdaniem, uwagi do narodowości zmarłych osób. Badania wykazały nawiązania do form nagrobków wykonywanych na Półwyspie Apenińskim — w warsztatach weneckich i florenckich.

Klára Mezihoráková (Ústav dějin umění AV ČR) poświęciła wystąpienie nagrobkowi i epitafium Václava Hájka, duchownego, najbardziej znanego spośród czeskich kronikarzy, zmarłego w 1533 r. Obydwa monumenty znajdowały się w praskim kościele dominikanek pw. św. Anny (wspominali o nich kronikarze na początku XVII w.) i zaginęły w połowie XIX stulecia (*Ztracený epitaf a náhrobník Václava Hájka z Libočan*). Badania archeologiczne przeprowadzone w połowie XX w. oraz w pierwszej dekadzie XXI w. nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, choć zlokalizowano prawdopodobne miejsce pochówku Hájka — w północno-zachodniej części nawy, pod emporą dominikanek. Wygląd nagrobka i epitafium znany jest z rycin zamieszczonych w wydaniach *Kroniki českéj* z lat 1718 i 1761.

Tomáš Gaudek (Národní památkový ústav, Praha) przedstawił analizę historyczną i stylistyczną obrazu wraz z epitafium Markéty Pichlerovéj, 16-letniej mieszczanki, córki miejscowego balwierza, zamordowanej 17 lutego 1608 r. na zamku w Českým Krumlovie przez nieślubnego syna cesarza Rudolfa II — Juliusa d' Austria (*Epitaf Markéty Pichlerové. Jeho ikonografie a kulturně-historické souvislosti*). Obraz ze zbiorów zamkowych w Czeskim Krumlovie nawiązuje do antycznego, rzymskiego motywu malarskiego „Horacjusz zabija swą siostrę” (w VII w. p.n.e. Publiusz Horacjusz według Liwiusza zabił swą siostrę rozpaczającą po śmierci narzeczonego pochodzącego z wrogięgo rodu Kuriacjuszów).

David Vrána (Ústav dějin umění AV ČR) zestawił informacje o dwóch najstarszych pochówkach w praskiej katedrze św. Wita, tzw. grobach K1 i K2 datowanych na IX w. (*Nejstarší*

hroby v katedrále sv. Víta a otázka jejich datování). Jego wystąpienie pobudziło uczestników konferencji do ożywionej dyskusji. Głos zabrały archeolożki Kateřina Tomková i Milena Bravermanová z Archeologického ústavu AV ČR, które prowadzą badania obejmujące najstarsze pochówki w obrębie katedry i konfrontują uzyskane wyniki z dotychczasowymi hipotezami i wynikami badań poprzedników. Zwróciły uwagę na niedoskonałości metodologiczne wcześniejszych badań, wskazały również na istotne ograniczenia, argumentując m.in., iż metoda radiowęglowa daje niejednoznaczne wyniki, w zależności od tego, dokąd próbki zostały posłane do analizy. W takich sytuacjach rozszew datacji jest dość spory, sięgający kilkudziesięciu lat, co winno prowadzić do ostrożniejszego formułowania hipotez badawczych.

Marie Ryantová (Ústav archivnictví a pomocných věd historických, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity, České Budějovice) prześledziła losy rodu i etapy kariery na księżęcym dworze wirtemburskim zachodnioczeskiego wielmoży Viléma z Janovic i Klenová (zm. 1562). Pretekstem do podjęcia badań jest zachowana płyta nagrobna i epitafium z kościoła w Tybindze w Badenii-Wirtembergii (*Epitaf Viléma z Janovic v Tübingenu*) poświęcone głównemu bohaterowi wystąpienia oraz jego pierwszej żonie Annie von Sachsenheim (zm. 1553). Na płycie przedstawiono małżonków pod renesansowymi arkadami, flankowanymi przez tablice herbowe, zaś poniżej wizerunków znajduje się napis nowogotycką minuskułą w języku niemieckim. Protopograficzno-epigraficzne „śledztwo” wykazało, że kariera Viléma była nietypowa, a kontynuowali ją potomkowie. Najstarszy z synów — Jan — trafił na dwór Franciszka de Guise i stał się jednym z zaufanych ludzi księcia, zaś podczas nocy św. Bartłomieja (23 sierpnia 1572 r.) wziął udział w morderstwie przywódcy hugonotów Gasparda de Coligny. Sam zginął z rąk mścicieli admirała w roku 1577.

Karel Müller (Zemský archiv v Opavě) omówił odnalezione podczas prac konserwatorskich w katedrze św. Wacława w Ołomuńcu epitafium (a w zasadzie jego fragmenty) upamiętniające duchownego, rektora ołomunieckiego Ondřeja, pochodzącego z rycerskiego rodu Pavlátów (zm. 1533). To kolejny zidentyfikowany monument spośród wzmiankowanych w źródle z 1708 r. 147 płyt i nagrobków, z których wiele uległo rozproszaniu po wymianie marmurowej posadzki katedry właśnie w roku 1708. Fragmenty epitafium zachowały się pod marmurowym *lavabo* w zakrystii wykonanym w pierwszej dekadzie XVIII stulecia.

Marcin Szyma i Marek Walczak (Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie) poruszyli problematykę najstarszej kaplicy w kościele dominikańskim Świętej Trójcy w Krakowie oraz płyty nagrobnej Jacka Odrowąża (zm. 1257) (*The First Chapel and Tomb of St Hyacinth in the Dominican Church in Cracow*). Pierwszy nagrobek przedstawiający świętego pogrążonego we śnie (z księgami pod głową) najprawdopodobniej został wykonany przez Włocha Giovanniego Marię Moscę, znanego w literaturze przedmiotu jako Padovano, około roku 1543. Umieszczono go w kaplicy świątyni, niezachowanej do naszych czasów, a wystawionej nad pierwotnym miejscem złożenia ciała Jacka. Zlecenie prac architektoniczno-rzeźbiarskich wiązało się z rozpoczęciem procesu kanonizacyjnego Odrowąża, który wspierał prowincjał dominikański Tomasz z Sycowa. Inspiracji w nietypowym, jak dla polskiej ikonografii, przedstawieniu świętego należy szukać w nagrobkach od XIV do połowy XVI stulecia z terenu Italii, które prezentują zmarłych uczonych. Obecnie dzieło Padovana znajduje się w kościele parafialnym w Bochni — zostało tam przeniesione z dawnej filii klasztoru dominikanów krakowskich w tymże mieście, po zniesieniu konwentu bocheńskiego w XVIII stuleciu. Do Bochni nagrobek trafił pod koniec XVI w., gdy do kościoła krakowskiego wykonano z alabastru nowy pomnik świętego.

Vojtěch Kessler (Historický ústav AV ČR, Praha) i Marie Michlová (Ústav jazyků a společenských věd Fakulty dopravní ČVUT) oraz Josef Šrámek (Muzeum východních Čech v Hradci Králové) podjęli tematykę stanu zachowania miejsc pamięci anonimowych żołnierzy

poległych w walkach na terenie Czech i Moraw do połowy XIX stulecia (*Hrob známého vojína. De-anonymizace válečných pomníků a hromadných hrobů jako modernizační proces?*).

W sekcji *Aegyptiaca* Marta Herucová (Ústav dejin umenia, Centrum vied o umeni SAV, Bratislava) zaprezentowała jeden ze starożytnych motywów — słońce flankowane przez dwie kobry (Uraeus, symbol Horusa ze świątyni Edfu) umieszczone na dziewiętnastowiecznym grobowcu Franciszki Wittchen (zm. 1886) i jej rodzin (Dörner i Szakmáry) z cmentarza w Lewoczu, miasta na Spiszu słynącego ze średniowiecznych i renesansowych zabytków [*Starobylý motív okrídleného slnka (Náhrobok Františky Wittchen na Spiši)*]. Nawiązanie do boga Horusa było popularnym motywem zdobniczym na Węgrzech począwszy od lat dwudziestych XIX w., obecnym w sztuce katolickiej, protestanckiej i żydowskiej.

W sekcji *Judaica* Blanka Soukupová (Fakulta humanitních studií Univerzita Karlova) prześledziła stosunek czeskich władz oraz badaczy w XIX i XX w. (górną cezurą był wybuch Aksamitnej Rewolucji w 1989 r.) do problemu niszczenia i ochrony żydowskiej sztuki nagrobkowej i żydowskich cmentarzy w Czechach i na Morawach (*Židovské hřbitovy jako součást české krajiny v měnícím se pohledu veřejnosti a badatelů. K různorodosti motivací zájmu, k dosaženým výsledkům výzkumu a ke konfliktu mezi odborným i občanským zápalom a spoločenskopolitickou situáci*). Ekskurs polityczno-naukowy prowadzony wokół kwestii znaczenia żydowskich nagrobków dla artystycznego i kulturowego dziedzictwa tych ziem nie zapobiegł dewastacji i niszczeniu cmentarzy, także w czasach współczesnych.

W sekcji *Islamica* Martin Klapetek (Katedra filosofie a religionistiky Teologická fakulta Jihočeské univerzity, České Budějovice) zaprezentował łacińskie napisy na muzułmańskich grobach (z XX w.) z cmentarzy miejskich w Niemczech i Austrii (*Výzkum nápisů psaných latinou na muslimských hrobech v Německu a Rakousku*). Inskrypcje, oprócz informacji o zmarłych, zawierają zachęty do modlitw za ich dusze, a niekiedy dane o relacjach rodzinnych i wystawcach monumentów.

W Księdze Pamiątkowej znalazł się także tekst zmarłego w listopadzie 2021 r. profesora Ivo Hlobila (Ústav dějin umění AV ČR) podsumowujący stan wiedzy na temat epigrafiki i architektury portalu zamku Tovačov, który jest przykładem najwcześniejszej recepcji włoskiej rzeźby i epigrafiki renesansowej na czeskich ziemiach (*K výzkumu a autenticitě tovačovského quattrocenta*).

Przebieg obrad 21. sesji oraz żywa dyskusja po wystąpieniach udowodniły nieprzemijające od ponad dwóch dekad zainteresowanie badaczy problematyką epigraficzno-nagrobkową. Pojawiające się pytania o tematykę przewodnią najbliższej konferencji, planowanej na rok 2023, są niewątpliwą zapowiedzią kolejnych spotkań specjalistów różnych dyscyplin pod przewodnictwem profesora Jiřego Roháčka.

Olga Miriam Przybyłowicz

(Warszawa,  <https://orcid.org/0000-0003-3422-550X>)